

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНИМ КОМПОНЕНТОМ У ТЕКСТАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті розглянуто особливості використання фразеологізмів у організації складнопідрядних речень з корелятами якісно-кількісної семантики на основі текстів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, досліджено здатність фразеологізованої підрядної частини виконувати номінативну функцію, доведено факт залежності виконуваної фразеологізмом функції від розвиненості в ньому модального значення оцінки, виявлено характерні ознаки формальної і змістової організації речень, наявних у текстах письменника, із фразеологізованою підрядною частиною.

Ключові слова: Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко, власне структурний рівень, фразеологізм, модус, асиметрія, оцінне значення, явище певної дефразеологізації.

Tkach O. V., Fomenko K. I. Subordinate Complex Sentences with the Component of Phraseological Origin in the Texts by H. F. Kvitka-Osnovianenko. *This article deals with phraseological units usage as for subordinate complex sentences structure with qualitative-quantitative semantics on the basis of H. F. Kvitka-Osnovianenko texts. However beyond the attention of linguists there is the fact that among the H. F. Kvitka-Osnovianenko's syntactic language units the structures with the variety of the lexical components dominate. Such syntactic constructions of a broad semantic range reveal are subordinate complex sentences with correlatives of qualitative-quantitative semantics. They are quite frequent in the texts by H. F. Kvitka-Osnovianenko. It is proved that the phraseologized subordinate clause in the complex sentence with the correlative of qualitative-quantitative semantics may perform a nominative function (when the meaning of phraseological component is identified with the meaning of a meaningful word), or its nominative function weakens, and it can express the meaningful content, can explain the author's attitude to the content of the main part (when the meaning of the phraseological component semantically equals the desensitized word). The research of the subordinate complex sentences in the texts by H. F. Kvitka-Osnovianenko proves that the phraseological component with connotative meaning can not realize nominative function, but in the subordinate clause a certain situation isn't reflected, there is no dictum, but modus, so there asymmetry of form and content organization appears. In the sentences of this type (based on H. F. Kvitka-Osnovianenko's texts) subordinate clause function is to express the attitude towards everything mentioned in the main clause. Among those predicative lexemes to denote ideas of intensity there are the words with the meaning of emotions, mental process. The analysis of the subordinate complex sentences with correlatives of qualitative-quantitative semantics (in the texts by H. F. Kvitka-Osnovianenko) demonstrates the role of different characteristics (formal and content) as for the function of these sentences.*

Key words: Hryhorii Fedorovych Kvitka-Osnovianenko, actual structural level, phraseological component, modus, asymmetry, meaning of value, phenomenon of a certain dephraseologization.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко був помітною постаттю в літературному житті України XIX століття. Визначний драматург, популярний україномовний і російськомовний письменник, один із засновників театру в Харкові, Товариства благодіяння, Інституту шляхетних дівчат; ініціатор заснування журналу «Украинский вестник», альманахів «Утренняя звезда», «Молодик»; публічної бібліотеки. Він є першим українським прозаїком.

Літературну спадщину Г. Квітки-Основ'яненка вивчають історики, етнографи, філологи. Про це свідчать статті, монографії, дисертації таких

учених, як Т. Космеда [1], Т. Товкайло [8], Л. Ушкалов [9], О. Ятішук [13] та інші.

Мову творів Г. Квітки-Основ'яненка різноаспектно досліджено в українському мовознавстві (Л. Булаховський, Т. Бакакіна, М. Жовтобрюх, Т. Космеда, Л. Лисиченко, Ф. Медведєв, О. Муромцева, І. Муромцев, М. Наконечний, С. Стасевський, Т. Товкайло, В. Ужченко, О. Фінкель та ін.).

Водночас поза увагою мовознавців залишився той факт, що серед використаних Г. Ф. Квіtkoю-Основ'яненком мовних одиниць синтаксичного рівня переважають конструкції, яким властиве досить вільне варіювання лексичного наповнення їхніх позицій, що актуалізує необхідність проведення наукового дослідження. Такими синтаксичними конструкціями широкого семантичного діапазону виявляють себе складнопідрядні речення (СПР) з корелятами якісно-кількісної семантики, частота вживання яких Г. Ф. Квіtkoю-Основ'яненком досить висока.

Уживані письменником речення на зразок *Там такого наговорила, що за ніч замість казки і не переслухаєте* на власне структурному рівні репрезентуються як нерозчленовані СПР, тобто конституативною ознакою цих речень є наявність в головній частині співвідносного слова займенникової природи, яке завдяки своїй лексичній ненаповненості відіграє службову роль щодо підрядної частини (зв'язує її зміст зі змістом головної) і щодо головної частини (є показником її формальної та смислової несамостійності, виразником того, що вона — частина складного речення). Кореляти **такий, так** у головній частині прогнозують характер засобів зв'язку в складі підрядної частини — асемантичні сполучники **що, щоб** та сполучники ірреального порівняння **мов, наче, ніби** та под. Підрядна частина завжди постпозиційна.

Метою нашої розвідки є визначення ролі підрядної частини як такої, що містить фразеологізм, адже вживання фразеологізмів у цій частині складнопідрядних речень із корелятом якісно-кількісної семантики становить типове для Г. Квіtkи-Основ'яненка явище.

Як відомо, фразеологізми використовуються для надання мові емоційності, виразності, для влучного і яскравого відтворення емоцій людини з найрізноманітнішими відтінками, тобто семантика цих одиниць здебільшого перебуває у сфері суб'єктивно-модальних та емотивних виявів з боку мовця. Із комунікативно-функційного погляду фразеологізовані конструкції, маючи реченнєву структуру, формують значення, що дорівнює значенню слова, і становлять живу номінативно-емотивну одиницю, яскравий засіб вираження почуттів, емоцій, реакцій, оцінок мовця [2, с. 88].

Фразеологізована підрядна частина у використаних Г. Квіtkoю-Основ'яненком складнопідрядних реченнях із корелятом якісно-кількісної семантики здатна виконувати номінативну функцію (коли значення фразеологізму отожднюється зі значенням повнозначного слова, напр.: *Семен Іванович товкує та так чисто, що неначе в рот кладе*, пор.: *неначе в рот кладе* — докладно, з поясненнями), або її номінативна функція слабшає, і вона може виражати оцінний зміст, експлікувати ставлення письменника

до змісту головної частини (коли значення фразеологізму семантично дорівнює вигуку, тобто неповнозначному слову, напр.: *Там такий скупий, що крий боже!* Як відомо, чим сильніше розвинуте у фразеологізмові модальне значення оцінки, тим менше він здатен виконувати власне номінативну функцію. Якщо фразеологізм із оцінним значенням у підрядній частині майже не здатен виконувати номінативну функцію, то в підрядній частині не відображається певна ситуація, немає диктуму, а є тільки модус, що й дає підстави говорити про асиметрію формальної і змістової організації таких речень. Співвідносно слово *такий* у наведеному реченні із твору письменника сполучається зі словами, які вже містять у своєму лексичному значенні оцінку – позитивну чи негативну («п'яниця», «страх», «скупий»). Унаслідок цієї сполучуваності корелят набуває значення емоційного ставлення до того, що оцінюється, відіграє роль допоміжного чинника у формуванні семантики нестандартності. Асиметричною вважається така організація складного речення, за якою зміст його не відповідає семантиці структурної схеми, відходить від зразка, заданого його формальним механізмом [3, с. 306].

Помічено, що Г. Квітка-Основ'яненко активно послуговується реченнями на зразок *Порознаряджувані (дівчата) так, що крий господи!* що належать до експресивних синтаксичних засобів. Саме речення, традиційно названі реченнями міри і ступеня, експресивно забарвлені (про це свідчить і акцентне виділення *так*). Фраземи в її підрядній частині експлікують ставлення мовця до змісту, однак ніякої ситуації не відображають, не несуть певної інформації про об'єктивну дійсність. У підрядній частині виражений модус — суб'єктивна інтерпретація диктумної події [12, с. 34], а саме — несхвалення, здивування, захоплення, диктумний же зміст відсутній (зміст частини не відображає ситуації дійсності). Фразема *крий боже* (= *крий господи*) уживається письменником для вираження негативної оцінки. Для вираження ж схвальної оцінки вживається фразема *дай боже*, пор.: *Порознаряджувані так, що дай боже!* Як можна бачити, завдяки оцінці, що подається в підрядній фразеологізованій частині, ми витлумачуємо значення корелята *так* в головній частині як «добре» чи «погано». Отже, у таких реченнях із текстів Г. Квітки-Основ'яненка роль підрядної частини своєрідна — вона служить засобом експресивної оцінки того, про що йдеться в головній. Уживання фраземи типу *крий боже, дай боже, крий мати божя* та под., які є засобом вираження емоційної реакції повідомлюваного, відповідає завданню письменника дати позитивну чи негативну оцінку явища чи події, підсилити її емоційним забарвленням.

Таким чином, підрядна частина, що містить фраземи, — модусна, а складнопідрядне речення загалом має асиметричну будову.

Спостереження над змістом речень з текстів Г. Квітки-Основ'яненка на зразок *Порознаряджувані (дівчата) так, що крий боже!* дають підстави для висновку про певну надлишковість змісту підрядної частини. Річ у тім, що головна частина таких речень містить предикатну лексему типу *порознаряджувані*, лексичне значення якої вже містить указівку на високий

ступінь вияву процесуальної ознаки. Унаслідок цього корелят *так* за своєю функцією наближається до емоційної, акцентно виділеної частки (пор.: *Вони так порознаряджувані*). Отже, зміст підрядної частини таких речень утрачає типову для складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу функцію засобу витлумачення корелята як показника високого ступеня вияву ознаки. Займенник *так*, наближаючись до частки, виражає ставлення письменника до висловлюваного як надзвичайного, нестардатного і неординарного, підрядна ж частина набуває незвичного для звичайних займенниково-співвідносних речень оцінного значення. Зрозуміло, що виражена фразеологізмом підрядна частина додає емоційності і певною мірою дублює значення корелята головної. Аналіз речень цього типу, ужитих Г. Квіткою-Основ'яненком, засвідчує, що для них не властиві типові для займенниково-співвідносних речень відношення, коли підрядна частина наповнює змістом співвідносне слово, надаючи йому значення способу дії або міри і ступеня ознаки.

Ознакою речень із фразеологізованою підрядною частиною, наявних у творах письменника, є монопредикативність. Наприклад: *Він такий, що із рідного батька злупить*; [Поки се, поки те діялось,] *Наум так, що ні живий, ні мертвий*, пор.: *Він із рідного батька злупить*; *Наум ні живий, ні мертвий*.

Роль змісту підрядної частини таких речень дещо інша. Він не може бути надлишковим, тому що підрядна частина повідомляє про дії людини, її реакцію на події об'єктивної дійсності, людські якості, які можуть висвітлювати особистість суб'єкта. Головна частина таких речень репрезентована двоскладним реченням зі складеним іменним присудком, іменна частина якого представлена співвідносним словом *такий, так* (у значенні *такий*) ад'єктивної морфологічної природи — займенниковим словом, що не може здійснити повноцінної номінації. Співвідносне слово набуває певного значення завдяки логічному зв'язку між змістом головної і підрядної частини, причому зміст підрядної частини є підставою для оцінки суб'єкта, представленого в позиції підмета головної частини. Оскільки *із рідного батька злупить*, відповідно до прийнятого погляду, — це погано, то суб'єкт, для якого цей учинок можливий, оцінюється негативно, наділяється такою рисою, як «*хапун, скнара*». Відповідно: «*ні живий, ні мертвий*» — *приголомшений, стурбований*.

Увесь зміст головної частини СПР у текстах письменника вичерпується репрезентацією суб'єкта (*Він такий, Наум так (= такий)*). Зміст підрядної частини прямо вводиться в позицію співвідносного слова, тобто в позицію присудка, і набуває статусу ознаки суб'єкта. Це здійснюється всупереч синтаксичному механізму займенниково-співвідносних речень і є показником його асиметрії.

На відміну від розглянутих, у складі речень на зразок *А змерзла ж то так, що зуб з зубом не зведе* завдяки структурному механізму займенниково-співвідносних речень співвідносне слово *так* набуває значення інтенсивності вияву дії (стану), ототожнюється із прислівником *дуже*. Фразеологізм у

підрядній частині починає сприйматися буквально, мотивовано, тобто спостерігається явище певної дефразеологізації. Підрядна фразеологізована частина розгортає значення дієслова *змерзла* у головній частині, відображаючи певну ситуацію: «*зуб з зубом не зведе*». Ставлячи в певний спосіб переосмислений фразеологізм, підрядна частина зберігає властиву цим одиницям експресивність і сприяє формуванню в реченні модально-оцінної семантики.

Отже, підрядна частина, що містить фразеологізм, у складі таких конструкцій, використаних письменником, — диктумна (зміст її відображає ситуацію дійсності), а складнопідрядне речення — симетричне.

Серед наявних у синтаксисі Г. Квітки-Основ'яненка складнопідрядних речень із корелятом якісно-кількісної семантики із фразеологізмом у підрядній частині можна виділити речення на зразок 1. *Вона так відріже, так обсоромить усякого, що не знатиме, на яку ступити!* 2. *Ми, Уласівно, так з писарем перелякались, що не знали, на яку і ступити.* 3. *Ти служив мені так, що дай боже, щоб і товариш так приглядав добра...*, у підрядній частині яких представлена модусна (модальна) лексема, що потребує обов'язкового поширення у підрядному з'ясувальному реченні. У наведених прикладах спостерігається ускладнення структури послідовною підрядністю: *Ми ... так перелякались, що не знали, на яку і ступити; Ти служив мені так, що дай боже, щоб і товариш так приглядав добра...* Уживання фразеологізму виходить за межі складнопідрядного речення. Він може міститися в його ускладненні наступним підрядним, будучи передбаченим і зумовленим предикатом у частині, що є для нього головною, як у перших двох із наведених речень.

Окрім того, фразеологізм може міститися в підрядній частині складнопідрядного речення і, будучи за своїм значенням модальним висловом, потребувати обов'язкового поширення наступним підрядним (як у прикладі 3).

Характерною рисою для обох цих випадків є те, що підрядна частина складнопідрядного речення разом із послідовно підпорядкованою їй предикативною частиною становить складне речення, яке й мотивує значення корелята *так, такий* у складі головної частини.

Як свідчить аналіз наявних у текстах Г. Квітки-Основ'яненка складнопідрядних речень з корелятами якісно-кількісної семантики, у їх лексико-семантичній організації суттєву роль відіграє співвідносне слово, два типи значення якого дозволяють виділити серед них такі семантичні різновиди: (способудії) якісні й (ознаки міри і ступеня) кількісні. Формування корелятами *так, такий* одного з цих двох значень зумовлено їхньою співвіднесеністю з лексемою певного семантичного типу в складі головної частини. Кількісне значення співвідносні слова набувають у результаті поєднання з лексемами на позначення тих дій та ознак, які можуть проявлятися більшою чи меншою мірою. Це положення справедливе і для речень із фразеологізованою підрядною частиною. Наприклад, ... *Бо він у нас чоловік з ученою головою: говоре так, що і з десятима простими не розжуєш*. Значення кількісної ознаки співвідносне слово отримує у сполученні з предикатними лексемами на

позначення дій, процесів, ознак, що, не підлягаючи вимірюванню, сумісні з уявленнями про ступінь інтенсивності.

Серед предикатних лексем на позначення явищ, співвідносних із уявленням про інтенсивність, відокремлюються слова зі значенням емоційного стану, психічного процесу, напр.: *Пішла Івга і вже така веселенька, що аж землі під собою не чує*.

Отже, у вжитих письменником СПР значення співвідносних слів *такий, так* може формуватися відповідно до значення сполучуваних із ними предикатних лексем, конкретизуючись за допомогою співвіднесеності зі змістом підрядної частини, у тому числі такої, яка виражена фразеологізмом. Разом із тим корелят у складі речень, що в підрядній частині містять фразеологічну одиницю, може набувати досить специфічних значень. Головна частина таких речень, що містить співвідносне слово зі значенням інтенсифікації, формує тип семантики, властивий реченням з експресивно-підсилювальними частками, наприклад: *... так вже серце запеклось, що й слезинки очі не пустять*, пор.: *Серце так запеклось* (= зболіло); *Він такий скупий, що крий божє*, пор.: *Він такий скупий*. Співвідносне слово наближається до емоційної (акцентно виділеної) частки, набуваючи значення нестандартності, винятковості, відхилення від норми, указівки на велику міру вияву через емоцію, ставлення мовця до того, про що повідомляється.

Дослідження СПР у текстах письменника дозволяє твердити, що для надання реченню певного забарвлення в підрядній частині вживається і обмежувально-видільна частка *хоч*, як у реченнях типу: *[Та люди ж!] Такого набрешуть, такого набрешуть, що хоч з світу втікай; [Отак вона і довго сама собі розмовляла], аж поки у хаті зовсім стало темно, так, що хоч око виколи*.

У реченнях типу *Семен Іванович товкує, та так чисто, що неначе в рот кладе* підрядна частина приєднується до головної сполучником *що*, і поряд споглядаємо порівняльний сполучник *неначе*, який втрачає свою первинну функцію, перетворюючись на модальну частку. Частка *неначе*, вносячи елемент порівняння, підсилює експресію речення.

Аналіз наявних у Г. Квітки-Основ'яненка СПР із корелятом якісно-кількісної семантики з фразеологізованою підрядною частиною демонструє роль ознак різної природи (формальних і семантичних) в організації таких речень.

Формальні ознаки, такі як кореляційний зв'язок частин, наявність у головній частині співвідносного слова як обов'язкового компонента структури, дозволяють нам віднести вибрані із творів письменника речення до класу займенниково-співвідносних речень, названих В. Білошапковою фразеологічними [7].

Ураховання ж семантичних ознак, а саме специфічних змістових зв'язків між частинами, які виникають завдяки вживанню в її підрядній частині фразеологізмів, дозволило виділити й серед досліджуваних синтаксичних конструкцій групу речень асиметричної будови.

Аналіз СПР із корелятом якісно-кількісної семантики дозволив вирізнити 3-поміж них речення з фразеологізованою підрядною частиною, яка відіграє специфічну роль — дає оцінку (негативну чи позитивну) того, про що йдеться в головній частині.

Фразеологізми з оцінним значенням у підрядній частині досліджуваних речень майже не здатні виконувати номінативну функцію — це ще один аргумент на користь асиметрії.

Такі синтаксичні конструкції належать до експресивних синтаксичних засобів (найчастіше це традиційно названі речення міри і ступеня), про що свідчить акцентне вживання *так, такий*, експресивних часток *аж, хоч, не-наче*.

Отже, як свідчать результати проведеного спостереження в царині граматичної організації прозових текстів, уживання фразеологізмів у підрядній частині складнопідрядних речень із корелятом якісно-кількісної семантики використовуються письменником з метою вказати на високий ступінь ознаки, дії, стану, підсилити цю вказівку емоційним забарвленням.

Спостереження над семантичною організацією СПР, наявних у текстах Г. Квітки-Основ'яненка, засвідчили також можливість дефразеологізації змісту підрядної частини, яка й унеможливорює виникнення асиметрії форми й змісту цих конструкцій.

Перспективою подальших спостережень вважаємо виділення комунікативної ситуації в граматичній організації текстів письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Космеда Т. А.** Проблема міжкультурної комунікації в тексті Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг.ред. проф. Л. А. Лисиченко / Харк.держ.ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х.: Видавець Прокопенко Г.Є., 2004. Вип.11. Частина 1. С. 23 - 28.*
2. **Личук М.** До питання фразеологізації синтаксичних побудов. *Актуальні проблеми синтаксису. Мат-ли Всеукр. наук. конф-ії, присвяч. 85-річчю проф. І. І. Слинька. Чернівці: ЧДУ, 1997. С. 88-89.*
3. **Ломакович С. В.** Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дис. ...докт. філол. наук. Тернопіль, 1993. 382 с.
4. **Ломакович С. В.** Роль формальних и смысловых признаков в организации сложноподчиненных предложений местоименно-соотносительного типа. *Синтаксис: изучение и преподавание. Сб. работ учеников В. А. Белошапковой. М.: Диалог - МГУ, 1997. С. 122-136.*
5. **Михайлишин Б.** Сталі словосполучення як носії національної культурної інформації. *Актуальні проблеми синтаксису. Мат-ли Всеукр. наук. конф-ії, присвяч. 85-річчю проф. І. І. Слинька. Чернівці: ЧДУ, 1997. С. 58-59.*
6. **Николаева Т. М.** Функции частиц в высказывании. На материале славянских языков. М.: Наука, 1985. 168 с.
7. **Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. М.: Высшая шк., 1989. 800 с.**
8. **Товкайло Т. І.** Слобожанський діалект — основа творчої скарбниці Г.Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків: Видавець Прокопенко Г.Є., 2004. Вип.11. Частина 1. С. 55-58.*
9. **Ушкалов Л. В.** Григорій Квітка-Основ'яненко. Харків: Фолю, 2012. 120 с.
10. **Фразеологічний словник української мови: У 2 книгах. К.: Наук. думка, 1993. 980 с.**
11. **Хошобін О. О.** До питань про категорію експресивності. *Вісник Технологічного університету Поділля. — Хмельницький, 1998. № 2. С. 188-192.*
12. **Черемисина М. И.,**

Колосова Т. А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука, 1987. 197 с. 13. **Ятищук О. В.** Побут та звичаї українського народу в творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка [Текст]: автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.05. Львів., 2009. 18 с.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. Квітка-Основ'яненко Григорій. Повісті та оповідання. Драматичні твори. К.: Наук. думка, 1982. 542 с.

Ткач Ольга Вікторівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства та лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна.

Tel. +38-097-713-78-82

E-mail: olga-korelyat@ukr.net

orcid.org/0000-0002-5489-0657

Tkach Olha Viktorivna — PhD in Philology, Associate Professor, Department of the Ukrainian Studies and Linguistic Didactics, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, Ukraine.

Фоменко Катерина Ігорівна — асистент кафедри 703, Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», вулиця Чкалова, 17, Харків, 61000, Україна.

Tel. +38-093-335-25-21

E-mail: katya.nedosekina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9096-7853>

Fomenko Kateryna Ihorivna — Assistant, Department 703, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute» named after M. Ye. Zhukovskiy, Chkalov Str., 17, Kharkiv, 61000, Ukraine.